

VU Research Portal

De omgang met teksten in de vroegmoderne tijd: de gereformeerde predikant Theodor Undereyck (1635-1693) als lezer, vertaler, schrijver en instigator

van de Kamp, J.

published in

Pietas reformata. Religieuze vernieuwing onder gereformeerden in de vroegmoderne tijd. Feestbundel voor prof. dr. W.J. op 't Hof bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het gereformeerd piëtisme vanwege de Hersteld Hervormde Kerk aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de VU te Amsterdam
2015

document version

Version created as part of publication process; publisher's layout; not normally made publicly available

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van de Kamp, J. (2015). De omgang met teksten in de vroegmoderne tijd: de gereformeerde predikant Theodor Undereyck (1635-1693) als lezer, vertaler, schrijver en instigator. In J. van de Kamp, A. Goudriaan, & W. van Vlastuin (Eds.), *Pietas reformata. Religieuze vernieuwing onder gereformeerden in de vroegmoderne tijd. Feestbundel voor prof. dr. W.J. op 't Hof bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het gereformeerd piëtisme vanwege de Hersteld Hervormde Kerk aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de VU te Amsterdam* (pp. 247-260). Boekencentrum.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

J. van de Kamp

Netwerken als stimulans van een geïntegreerde lees- en schrijfp praktijk: de gereformeerde predikant Theodor Undereyck (1635-1693)

Inleiding

In mijn proefschrift ben ik de rol van netwerken ten aanzien van de productie, distributie en consumptie van stichtelijke geschriften in de vroegmoderne tijd nagegaan.¹ Het was professor Op 't Hof die me op dit spoor zette. Ik onderzocht een netwerk² van Duitse vertalers van Engelse en Nederlandse gereformeerde stichtelijke boeken aan het eind van de zeventiende eeuw. Een spil in het netwerk was de gereformeerde predikant Theodor Undereyck³ (1635-1693), die enkele van deze vertalers aanspoorde tot hun vertaalwerk. Een belangrijke rol daarbij speelde zijn boek *Christi Braut, unter den Töchtern zu Laodicea* (1670), waarin hij ter verdediging van zijn piëtistische standpunten een keur van oudere en nieuwere theologen citeerde.⁴

Na mijn promotieonderzoek heb ik alle geschriften van Undereyck geanalyseerd.⁵ Daarbij ontdekte ik in de eerste plaats dat lezen, vertalen en schrijven bij hem nauw met elkaar waren verweven. Met andere woorden: lezen, vertalen en schrijven waren bij hem geïntegreerd. Dit hangt samen met de toenmalige lees- en schrijfp praktijk.⁶ In de tweede plaats ontdekte ik dat Undereycks netwerk deze geïntegreerde lees- en schrijfp praktijk bevorderde.

In deze bijdrage zet ik uiteen op welke manier dat gebeurde. *Mutatis mutandis*

¹ Ik dank mijn mederedacteuren als ook Feike Dietz, John Exalto, August den Hollander en Johan Mouthaan voor hun commentaar op dit artikel. Mijn Bremense student-assistenten Matthias Loeber en Jannik Sachweh dank ik voor hun hulp bij de berekeningen hieronder.

² Tijdens een congres in 2014 onder de titel 'Books in motion' werd onder andere de rol van netwerken belicht, zie <http://www.hsozkult.de/hfn/conferencereport/id/tagungsberichte-5551> (geraadpleegd op 15-01-2015). Nog te verschijnen: Daniel Bellingradt e.a. (eds.), *Books in Motion in Early Modern Europe. Beyond Production, Circulation and Consumption*.

³ Do-Hong Jou, *Theodor Undereyck und die Anfänge des reformierten Pietismus*, Bochum 1994; Andreas Mühling, 'Theodor Undereyck en de invloed van de Nadere Reformatie op het Duitse gereformeerde piëtisme', *DNR* 29 (2005), 32-42.

⁴ Jan van de Kamp, '„auff bitte und einrahten etzlicher frommen Menschen ins hochteutsche ubersetzet". Deutsche Übersetzungen englischer und niederländischer reformierter Erbauungsliteratur 1667-1697 und die Rolle von Netzwerken', typescript diss. VU Amsterdam 2011.

⁵ De resultaten van deze bijdrage berusten voor een groot deel op een onderzoeksverblijf aan de bibliotheek van de Franckesche Stiftungen te Halle (Saale) in het kader van het Fritz-Thyssen Stipendium für die Erforschung von Pietismus und Aufklärung.

⁶ Zie over de omgang met en toe-eigening van woorden, klanken en beelden in de vroegmoderne Nederlanden in het algemeen o.a. Willem Frijhoff, *Evert Willemsz. Een zeventiende-eeuws weeskind op zoek naar zichzelf*, bew. en geact. versie, Nijmegen 2013, 175-201; over leescultuur: Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*, Hilversum 2004.

kunnen de resultaten van dit onderzoek worden toegepast op de rol van netwerken ten aanzien van mediaproductie- en consumptie in het algemeen in de vroegmoderne tijd.

Hieronder zal ik eerst een korte schets geven van de manier van lezen, schrijven en vertalen die in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd gangbaar was. In de tweede plaats zal ik de lees-, vertaal- en schrijfp praktijk⁷ van Undereyck en de rol van netwerken daarin behandelen. In de derde plaats zal ik laten zien dat hij een aantal personen uit zijn netwerk tot het vertalen van stichtelijke teksten heeft aangezet. Ik sluit af met een conclusie.

Lezen, schrijven en vertalen

Lezen, schrijven en vertalen waren in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd nauw met elkaar verweven. In het onderwijs droeg de leraar de kennis van autoriteiten over aan de leerling. Op de middeleeuwse universiteit dicteerde de docent citaten (*sententiae*) uit het werk van autoriteiten en gaf hij vervolgens zijn commentaar daarop.

Deze mondelinge kennis werd door de student genoteerd. Op deze manier ontstonden schriftelijke verzamelingen van kennis, zoals *florilegia* (bloemlezingen uit boeken) en *loci communes* (basisbegrippen).⁸

Bij *imitatio* hoort niet alleen het compileren van citaten, maar ook het vertalen van teksten. Leerlingen op de Latijnse school moesten teksten vertalen, waarbij zij stapsgewijs leerden om steeds meer bewerkingen op de brontekst toe te passen. Hoe meer de leerling dat deed, hoe hoger de literaire kwaliteit van zijn tekst werd beschouwd. Vertalen was een middel om een eigen schrijfstijl te ontwikkelen.⁹

De methode van het compileren werd niet alleen gebruikt in het onderwijs, maar ook bij het lezen van religieuze literatuur.¹⁰ Zo wordt de leespraktijk van aanhangers van de moderne devotie in de veertiende en vijftiende eeuw aangeduid als 'lezen met de pen'. Vanwege de intensieve omgang met teksten door aanhangers van de moderne devotie wordt deze beweging wel een 'tekstgemeenschap' genoemd.¹¹ Een vergelijkbare leespraktijk vindt men ook onder puriteinen en piëtisten en hun nazaten tot in de twintigste eeuw. Overigens was de leespraktijk van al deze groepen ingebed in een ascetische levenspraktijk en was het lezen nauw verbonden met de orale cultuur.

⁷ Vertalen vat ik hier op in ruime zin: niet alleen het integraal overzetten van geschriften, maar ook het vertalen van passages daaruit en het incorporeren daarvan in eigen werk.

⁸ Vgl. hiervoor het volgende: Peter Burke, *A social history of knowledge*, dl. 1: *From Gutenberg to Diderot*, Cambridge 2000; Martin Gierl, 'Kompilation', in: Friedrich Jaeger e.a. (eds.), *Enzyklopädie der Neuzeit*, dl. 6, Stuttgart 2007, 1035-1037; idem, 'Wissensorganisation', in: Jaeger e.a. (eds.), *Enzyklopädie der Neuzeit*, dl. 15, Stuttgart 2012, 111-131.

⁹ Jeroen Jansen, *Imitatio. Literaire navolging (imitatio auctorum) in de Europese letterkunde van de renaissance (1500-1700)*, Hilversum 2008.

¹⁰ Zie voor deze alinea John Exalto, *Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960*, Zoetermeer 2006.

¹¹ Nikolaus Staubach, 'Die Devotio moderna als Textgemeinschaft', in: Angelika Lehmann-Benz e.a. (eds.), *Schnittpunkte. Deutsch-niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*, Münster 2003, 19-40.

Undereyck als lezer, vertaler en schrijver

Undereycks omgang met teksten zal in zijn jeugd, op de Latijnse school in Duisburg, zijn begonnen.¹² In deze bijdrage kan niet zijn lees-, schrijf- en vertaalpraktijk als geheel worden gereconstrueerd, omdat slechts enkele momenten daaruit hun neerslag hebben gevonden in gedrukte werken, namelijk uit zijn studietijd en uit zijn ambtelijke arbeid. Bovendien heb ik niet alle werken van Undereyck kunnen analyseren. Ten slotte heb ik niet alle werken met dezelfde grondigheid kunnen onderzoeken.

Undereyck begon zijn studie te Duisburg (1653-1654) en zette deze te Utrecht voort (1654-1657). Zoals gebruikelijk verdedigde hij tijdens zijn studie een aantal stellingen. Hij deed dat in 1656 in Utrecht onder Andreas Essenius (1618-1677). In de door hem zelf opgestelde stellingen (*corrolaria respondentis*) aan het einde van de disputatie beweerde hij dat het sabbatgebod tot de morele wet van God behoort en daarom strikt onderhouden dient te worden. Dit mag men zijns inziens niet judaïstisch noemen.¹³ Later zou dit thema een van de strijdpunten tussen de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius (1589-1676) en diens Leidse collega Johannes Coccejus (1603-1669) worden. Undereycks stelling kwam overeen met het standpunt dat Voetius vurig zou verdedigen. De dedicatie in Undereycks disputatie laat een deel van zijn netwerk zien.¹⁴ Overigens zou Undereyck in 1658 bij Coccejus te Leiden studeren.

In Utrecht had Undereyck contact met Jodocus van Lodenstein (1620-1677). Wellicht heeft hij diens bijeenkomsten voor studenten over de praktijk van de theologie bezocht. Tijdens die bijeenkomsten werden William Ames' *Medulla theolo-*

¹² Voor zover niet anders aangegeven berust de inhoud van deze paragraaf op Jou, *Theodor Undereyck* en op eigen analyse van Undereycks geschriften.

¹³ Stelling v: "*Cum Sanctificatio diei septimi sit Iuris Divini Moralis, hinc sententia urgens ejus strictam observantiam nequaquam dicenda est Iudaizare*", Andreas Essenius (pres.), Theodor Undereyck (resp.), *Disputatio theologica octava de deo et sacra scriptura*, Utrecht, Jacob van Doeyenborgh, 1656, [B2v]. Ik dank Heike Haarländer (UB Rostock), die mij foto's van deze disputatie toestuurde.

¹⁴ Undereyck droeg zijn disputatie op aan de volgende personen, die zijn ingedeeld in vijf blokjes: 1. zijn leermeesters Voetius, Essenius en Matthias Nethenus (1618-1686); 2. zijn leermeester Daniël Voet (1630-1660); 3. Justus van den Bogaert (1623-1663, "Eccl. Trajectinae Pastori vigilantissimo, mihi quoad vivam venerando"); 4. de predikanten Isaac Luycken (1626-1679) uit Brakel in de Nederlanden en Johann Semund (?-1680) uit Undereycks vaderstad Duisburg, familieleden van Undereyck; 5. zijn studiegenoten en vrienden Theodorus Noortbergh (1635-1681), Jacob Lehnhoff (ca. 1635-1700), Regnerus Vossius en Johannes Camphoff ([Arv]). De namen heb ik gestandaardiseerd. Zie over Voetius: Andreas J. Beck, *Gisbertus Voetius (1589-1676). Sein Theologieverständnis und seine Gotteslehre*, Göttingen 2007; over Essenius: F.G.M. Broeyer, 'Andreas Essenius (Essen, van) (1618-1677)', in: W.J. op 't Hof e.a. (eds.), *Encyclopedie Nadere Reformatie*, dl. 1: biografieën A-K, Kampen 2015; over Nethenus: Wilhelm Schneemelcher, *Matthias Nethenus. Leben und Werk*, Bochum 1972; over Voet: F.S. Knipscheer, 'Voet (Daniël)', in: P.C. Molhuysen, P.J. Blok en Fr.K.H. Kossmann (eds.), *Nieuw Nederlands Biographisch Woordenboek*, dl. 7, Amsterdam 1974 (repr.), 1278; over Van den Bogaert: Jou, *Theodor Undereyck*, 109-112; over Luycken: <http://www.familie-luyken.de/03Chronik/1929/1929chronikblatt.htm>; over Semund: Albert Rosenkranz, *Das Evangelische Rheinland. Ein rheinisches Gemeinde- und Pfarrerbuch*, Bd. 2: *Die Pfarrer*, Düsseldorf 1958, 481; over Noortbergh: K. Tippe, "'Goede gaven, geleertheid en godtvrugtigheid". Theodorus Noortbergh (1635-1681), voetiaan in Staphorst en Stavoren', *DNR* 37 (2013), 121-132; over Lehnhoff: Gottfried Mai, *Die niederdeutsche Reformbewegung. Ursprünge und Verlauf des Pietismus in Bremen bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*, Bremen 1979, 243-251; over Camphoff: Hermann Keussen, 'Beiträge zur Geschichte Crefelds und des Niederrheins', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 63 (1896), 63-176, daar 85-94 ('Präceptor Johannes Camphoff'). Over Vossius heb ik geen gegevens kunnen vinden.

gica (1623) en Willem Teellincks *Sleutel der devotie* (1624) behandeld.¹⁵ Van belang voor Undereycks latere lees- en schrijfp praktijk is ook zijn studiereis geweest, tijdens welke hij Genève, Parijs en Engeland aandeed.¹⁶

In Utrecht werd niet alleen in de kring van Van Lodenstein intensief stichtelijke literatuur gelezen en verwerkt, maar ook in het nauw ermee verbonden netwerk van Voetius. Diens lectuur van stichtelijke geschriften mondde uit in een compendium over de praktijk der godzaligheid. In diverse passages heeft Voetius delen uit *The practise of piety* van de Engelsman Lewis Bayly samengevat.¹⁷ De Nederlandse vertaling van dit laatste werk liet hij door een student herzien en zelf voegde hij in noten theologisch commentaar toe.¹⁸ Hij liet zijn studenten veel Engelse puriteinse teksten lezen. Het verwondert dan ook niet dat diverse van zijn leerlingen puriteinse werken hebben vertaald en fragmenten eruit hebben verzameld en geordend, zoals Jacobus Koelman, Simon Oomius en Henricus van Rhenen.¹⁹ Van Rhenens in 1678 gepubliceerde vertaling van Richard Baxters *The poor man's family book*, zou later in het Duits vertaald worden, vermoedelijk op instigatie van Undereyck.

Na eerst de gemeente van Mülheim an der Ruhr (1660-1668) te hebben gediend, was Undereyck korte tijd hofpredikant (1668-1670) van gravin Hedwig Sophie (1623-1683) van Hessen-Kassel. Zij bezat een omvangrijke bibliotheek die voor een groot deel uit stichtelijke boeken bestond.²⁰

Van 1670 tot zijn overlijden in 1693 was Undereyck predikant van de St. Martini-gemeente te Bremen (1670-1693). Undereycks predikantschap stond in het teken van hervorming: in Mülheim en Bremen deed hij pogingen om een autonome kerkenraad op te richten, besteedde hij veel tijd aan catechisatie en wilde hij de regels voor toelating tot Doop en Avondmaal aanscherpen. Undereycks ambtelijke arbeid kenmerkte zich door ijver en door strategisch inzicht. Zo wist hij in Bremen diverse medestanders als predikant aangesteld te krijgen.²¹

¹⁵ W.J. op 't Hof, *Willem Teellinck (1579-1629). Leven, geschriften en invloed*, Kampen 2008, 507.

¹⁶ Undereyck werd er later van verdacht in Genève Jean de Labadie (1610-1674) te hebben ontmoet. Jou houdt dit voor onwaarschijnlijk. In Parijs zou Undereyck de hugenotenpredikant Jean Daillé (1594-1670) hebben ontmoet, die aanhanger was van het hypothetisch universalisme, dat ontstaan was aan de school van Saumur. In Engeland zou hij in puriteinse kringen hebben verkeerdt, vgl. Jou, *Theodor Undereyck*, 126-135.

¹⁷ Gisbertus Voetius, *De praktijk der godzaligheid* (TA ΑΣΚΗΤΙΚΑ sive Exercitia pietatis, 1664), ingel., vert. en toegel. door C.A. de Niet, 2^e, gew. dr., Utrecht 2002, lxx-lxvii.

¹⁸ Op 't Hof, 'De editiegeschiedenis van *De practycke*', in: Op 't Hof, A.A. den Hollander en F.W. Huisman (eds.), *De praktijk der godzaligheid. Studies over De practycke ofte oeffeninghe der godtzaligheydt (1620) van Lewis Bayly*, Amstelveen 2009, 181-214, aldaar 190.

¹⁹ Zie in het algemeen: F.A. van Lieburg, 'De Voetiaanse kring. Over groepsvorming onder de vertegenwoordigers der Nadere Reformatie', *DNR* 14 (1990), 32-43, aldaar 37; over Koelman: C.J. Meeuse, *Jacobus Koelman*, Kampen 2008, 64-146, 182-187; over Oomius: W.J. op 't Hof, 'Simon Oomius en het piëtistisch Puritanisme', *DNR* 26 (2002), 89-98; over Van Rhenen: idem, 'Persoonlijke betrekkingen tussen puriteinse auteurs en Nederlandse vertalers en instigators', *DNR* 35 (2011), 23-68, aldaar 55-58. Van Rhenen schreef zich in 1651 aan de universiteit Utrecht (28) in en studeerde in 1656 in Leiden. Zie over de Duitse Baxter-vertaling: Van de Kamp, "'auff bitte und einrahten [...]'", 142.

²⁰ Jill Bepler, 'Inventare lesen. Quellen zu Fürstinnenbibliotheken des 17. Jahrhunderts und ihrer Erschließung', in: Claudia Brinker-von der Heyde en Jürgen Wolf (eds.), *Repräsentation, Wissen, Öffentlichkeit. Bibliotheken zwischen Barock und Aufklärung*, Kassel 2011, 9-22, daar 13.

²¹ Jan van de Kamp, 'Religious dissidence both resisted and protected by power: the case of the German Reformed Pietist minister Theodor Undereyck (1635-1693)', *Usuteaduslik Ajakiri. Akadeemilise*

In 1670 verscheen Undereycks eerste geschrift: *Christi Braut, unter den Töchtern zu Laodicea, das ist, ein hochnötiger Tractat, in diesen letzten Tagen. Darinnen die lebendige Krafft deß seeligmachenden Glaubens von allen Schmach-Reden der in dieser Zeit Christ-scheinender Spötter (...) gereinigt und verthädiget wird*. Uit de titel blijkt het doel van de schrijver: hij wilde zich verdedigen tegen spotters die slechts in schijn christen zijn. Uit de dedicatie aan Hedwig Sophie en uit de voorrede blijkt dat hij hierbij mede-gereformeerden, ook collega-predikanten, op het oog had. Zij zouden de spot drijven met de ware kracht van godzaligheid, de wedergeboorte en levensheiliging en dit voor sektarische uitingen houden.²² Aanvankelijk had Undereyck met zijn boek een catechetisch en stichtelijk doel – hij wilde een beknopt overzicht “des wahren Christentums” geven, met name aan de hand van citaten van Engelse schrijvers, maar de genoemde smaad bracht hem ertoe er een apologetisch boek van te maken.²³ Undereyck realiseert zich dat de aard van het boek – het is een opeenvolging van citaten – er toe kan leiden dat de lezer de grote lijn niet goed kan volgen. Hij is echter van plan in de toekomst alles eenvoudiger, duidelijker en begrijpelijker op papier te zetten.²⁴

Het boek is een compilatie van Bijbelteksten en citaten van theologen vanaf de vroege kerk tot aan Undereycks tijd. Undereyck heeft deze citaten gerubriceerd in hoofdstukken die hij van een inleiding heeft voorzien. Overigens heeft Undereyck ook zelf gebruikgemaakt van compilaties, zoals van Francis Rous’ *florilegium* van kerkvaders.²⁵ Undereyck schrijft in zijn dedicatie dat *Christi Braut* grotendeels onder de bescherming van de gravin tot stand gekomen is.²⁶ Om zijn in de inleidingen op de hoofdstukken verwoorde opvattingen te ondersteunen heeft Undereyck een keur van schrijvers als spreekbuis opgevoerd. Citaten in vreemde talen heeft hij in het Duits vertaald. Uiteraard is het mogelijk dat zijn citaten niet representatief zijn voor het geheel van de opvattingen van de oorspronkelijk auteurs. In het kader van dit artikel heb ik dat niet kunnen nagaan.

Welke schrijvers en stromingen heeft Undereyck in *Christi Braut* het meest geciteerd? Hieronder heb ik de citaten in kaart gebracht en geteld. Om het aandeel van Undereycks eigen commentaar te bepalen heb ik dat ook meegenomen. Een berekening waarbij ook de lengte van de citaten – die varieert namelijk – wordt verdisconteerd, zou een nog beter beeld geven. Ik beperk me hier echter tot een berekening van het percentage op basis van het aantal citaten. Bij de schrijvers is de volgende top tien samen te stellen:

Teoloogia Seltsi väljaanne. Erinumber “Religioon ja vastupanu” [Theological Journal. Publication of Estonian Theological Society. Special issue “Religion and resistance”], 64.1 (2013), 27-44.

²² Theodor Undereyck, *Christi Braut, unter den Töchtern zu Laodicea, das ist, ein hochnötiger Tractat, in diesen letzten Tagen. Darinnen die lebendige Krafft deß seeligmachenden Glaubens von allen Schmach-Reden der in dieser Zeit Christ-scheinender Spötter (...) gereinigt und verthädiget wird*, Hannau, Johann Ingebrand, 1670, (2r-1)(7r), 2)(3r-v).

²³ Undereyck, *Christi Braut*, 2)(2v.

²⁴ Undereyck, *Christi Braut*, 2)(4v.

²⁵ Undereyck, *Christi Braut*, 2)(4v.

²⁶ Undereyck, *Christi Braut*, 1)(7v).

	Auteur	Percentage van totaal aantal citaten
1	Theodor Undereyck	7,8
2	Johannes Calvijn	6,9
3	Augustin Marlorat	5,6
4	Richard Baxter	5,2
5	William Ames	4,3
6	Daniel Dyke	4,2
7	William Perkins	4,2
8	Johannes Piscator	3,7
9	Pierre du Moulin sr.	3,2
10	Guiljelmus Saldenus	3,2

Allereerst valt het op dat Undereyck zelf het meest aan het woord is. De meest door hem geciteerde auteur is Calvijn. Gezien het apologetische karakter van het boek verwondert dat niet. Calvijn wordt gevolgd door de Franse reformator Augustin Marlorat (1506-1562). Daarna volgen vier puriteinen (Baxter, Ames, Dyke en Perkins), twee theologen uit de gereformeerde orthodoxie (Piscator en Pierre du Moulin sr.) en een nadere reformator (Saldenus). Op de top tien volgt nog een groot aantal auteurs dat elk slechts een klein percentage van het geheel vormt.

De aangehaalde auteurs heb ik ook ingedeeld in perioden en stromingen. De verdeling is dan als volgt:

	Stroming	Percentage van totaal aantal citaten
1	puritanisme	27,2
2	gereformeerde orthodoxie	21,9
3	reformatie	17,3
4	nadere reformatie	9,6
5	vroege kerk	9,5
6	commentaar van Undereyck	7,8
7	lutherse orthodoxie	4,6
8	luthers piëtisme	1,6
9	middeleeuwen	0,5

Bij de telling van de auteurs bleek al dat Undereyck een zekere voorkeur voor puriteinen had. Dit wordt door deze berekening bevestigd.

Zoals al vermeld heeft Undereyck de citaten gerubriceerd in hoofdstukken, die hij van een inleiding heeft voorzien. Deze inleidingen vat ik hier samen. Undereyck begint het boek met de bewering dat de wereld de ziel van een mens niet kan verzadigen. Alleen God is daartoe in staat. Hij laat Zijn kinderen een onuitsprekelijke vreugde in hem vinden. Het zekerste kenmerk van het ware geloof is volgens Undereyck dat men God meer liefheeft dan de wereld. Het meer-liefhebben betekent echter niet dat een wedergeborene op aarde niet meer met zwakheid te maken heeft. Er bestaat een hindernis voor het zaligmakende geloof: een ingebeelde gewetensrust, omdat men trouw naar de kerk gaat en zijn uiterlijke godsdienstige plichten vervult. Volgens Undereyck zijn echter maar zeer weinig mensen wedergeboren.

Het innerlijke geestelijke leven moet in daden tot uitdrukking komen. Als middel om het zaligmakende geloof te bevorderen, beveelt Undereyck een ascetische levenswijze aan, die onder andere bestaat in het vermijden van middelmatige dingen (*adiafora*).

Na deze compilatie heeft Undereyck nog vier andere geschriften gepubliceerd. Daarin staan ook citaten, maar het grootste deel heeft Undereyck zelf geformuleerd. Allereerst verschijnen twee catechisatieboekjes²⁷ en een omvangrijke populaire dogmatiek in vraag- en antwoordvorm: *Halleluja, das ist, GOTT in dem Sünder verkläret. Oder, des Sünders Wanderstab zur Erkäntnüs, Geniessung, und Verklärung GOT-Tes, alß des höchsten Gutes* (1678). In deze werken, met name in *Halleluja*, speelt het genadeverbond een grote rol. Het zaligmakende geloof, waardoor men daaraan deel krijgt, wordt door Undereyck onderscheiden in het zoekende of toevluchtnemende en het bezittende of genietende vertrouwen. Beide vormen van geloof komen daarin overeen dat men God in Christus boven alle andere dingen liefheeft. Het verschil is daarin gelegen dat de tweede vorm inclusief de verzekering is dat dat men God boven alle dingen liefheeft. Zoals we hieronder nog zullen zien, verwerkte Undereyck in zijn latere geschriften op een verholde manier citaten uit *Christi Braut*.

Ten slotte verscheen in 1689 van Undereycks hand een polemisch geschrift tegen het atheïsme: *Der närrische Atheist, entdeckt und seiner Thorheit überzeuget*. Undereyck bestrijdt daarin speculatieve atheïsten: mensen die willens en wetens zichzelf en anderen de gedachte dat de God van de Bijbel bestaat, willen ontnemen, als ook praktische atheïsten: degenen die onwetend en onbewust, zelfs onder een schijn van waar geloof, zonder God in de wereld leven. Daarmee bedoelt hij alle onwedergeborenen, ook kerkgangers.

Bij het opstellen van dit geschrift heeft Undereyck Voetius' *Disputationes de atheismo* (1639) als leidraad genomen. Verder heeft hij citaten van anderen geïncorporeerd, onder andere van Friedrich Spanheim jr. Undereyck doet dit op een verholde manier: hij geeft aan dat hij Spanheim diverse keren citeert, maar noemt niet bij elk citaat auteur en geschrift.²⁸ In het bestek van dit artikel kan ik slechts één voorbeeld van een ontleening aan Spanheim geven:

Spanheim 99-107, daar 99-100

Nous lisons au deusième de S. Luc, que Joseph & Marie cherchèrent le Seigneur en Jérusalem & qu'ils l'y trouvèrent. Veritablement nous n'avons qu'à chercher Dieu dans sa Jérusalem & dans son Eglise pour l'y trouver, & quiquonque ne l'y voit pas il n'est pas seulement aveugle, il n'est pas seulement incrédule, mais encore il est *incensé*. Car *s'il n'y a*

point de Dieu, il faut dire d'abord qu'il n'y eut jamais

Undereyck, 69-73, daar 69-70

Wir lesen, spricht er, *Luc. II. 49*. Daß Joseph und Maria den HErrn JEsu zu Jerusalem gesucht und auch gefunden. Wer da Lust hat GOtt zu finden, der suche ihn nur zu Jerusalem und in seiner Kirchen, da wird er ihn finden. Dan wan kein GOtt ist, so muß nohtwendig fürwahr gehalten werden, daß nie einige Göttliche Offenbahrung, Gesicht oder Rede von GOtt

gehöret worden, oder einigerley Wunder von

²⁷ *Wegweiser der Einfältigen zu den ersten Buchstaben des wahren Christentums* (1676) en *Der einfältige Christ, durch wahren Glauben mit Christo vereinigt* (1681).

²⁸ Friedrich Spanheim jr., *L'athée convaincu en quatre sermons sur les paroles du Pseaume XIV, vers. 1*, Leiden, Daniel van Gaasbeeck, 1676; Theodor Undereyck, *Der närrische Atheist, entdeckt und seiner Thorheit überzeuget*, Bremen, Hermann Brauer, 1689, 194. Vermoedelijk heeft Undereyck de citaten op de volgende pagina's ook aan Spanheim ontleend: 198, 211-213, 252.

point de Vision ni de Revelation divine, qu'il n'y eut demselbigen sey vernommen ...
jamais ni 100 d'Oracles ni de Miracles ...

Verwerken van de lectuur

Uit het feit dat Undereyck vele theologen in *Christi Braut* citeerde, blijkt zijn grote waardering voor hen. Dit liet onverlet dat hij deze invloeden in dit geschrift en in zijn volgende werken op een zelfstandige manier verwerkte. Hij probeerde tegenstellingen te verzoenen en hij selecteerde en bekritiseerde zijn bronnen.

In de eerste plaats probeerde Undereyck verschillen tussen stromingen te verzoenen. Hij studeerde zowel bij Voetius als bij Coccejus. Van Voetius nam hij diens precisisitische ethiek over, van Coccejus diens verbondsleer. De heilsordelijke dimensie van deze leer heeft hij uitgewerkt.²⁹ In de voorrede van *Halleluja* schreef hij dat Voetius en Coccejus in de hemel samen God zouden verheerlijken; daar zijn immers alle theologische kwesties opgelost.³⁰

Ten aanzien van Undereycks opvatting over het sabbatgebod is er enige ambivalentie. In zijn Utrechtse disputatie koos hij de voetiaanse positie, in *Halleluja* bestempelde hij de zondag als een dag om de door Christus aangebrachte geestelijke rust te gedenken. Daarom moeten christenen die dag afzonderen van de werkdagen en moeten ze de zondag intensiever aan de dienst van God besteden. Undereyck gaat echter niet in op de vraag van welke aard het sabbatgebod is en geeft ook geen lijst met geboden en verboden voor de zondag.³¹ De vraag of Undereyck van mening veranderd is of dat hij zich aangepast heeft aan zijn context, kan met de huidige stand van het onderzoek niet beantwoord worden.

Undereyck bekritiseerde in *Halleluja* het hoge aantal kenmerken van ware gelovigen die in veel Engelse en Nederlandse stichtelijke boeken worden gegeven. Zijns inziens brengt dit het gevaar met zich mee dat schijngeelovigen een valse zekerheid hebben en dat ware gelovigen in twijfel worden gebracht. Dit inzicht heeft hij vermoedelijk ontleend aan Baxter,³² hoewel hij diens naam in *Halleluja* niet noemt. Undereyck wilde het aantal kenmerken terugbrengen tot één helder criterium: God meer liefhebben dan de wereld. In *Christi Braut* liet hij hiervoor Baxter in diens *The right method for a settled peace* (1653) aan het woord in een bladzijden lang citaat.³³ Ook op andere manieren heeft Undereyck zijn waardering voor Baxter laten blijken.³⁴ Overigens kon Undereyck zich vermoedelijk niet in Baxters genadeleer als geheel vinden. Baxter hield in dezen het midden tussen een orthodox-gereformeerde en Arminiaanse positie, Undereyck droeg een orthodox-gereformeerde genadeleer uit.³⁵

²⁹ Jou, *Theodor Undereyck*, 212-253.

³⁰ Undereyck, *Halleluja, das ist, Gott in dem Sünder verkläret. Oder, des Sünders Wanderstab zur Erkenntnis, Geniessung, und Erklärung Gottes, alß des Höchsten Gutes*, Bremen, Jakob Köhler, Hermann Brauer, 1678, [4](4r).

³¹ Undereyck, *Halleluja*, 560-561.

³² Undereyck, *Halleluja*, 376-401, vgl. Richard Baxter, *The saints everlasting rest, or, A treatise of the blessed state of the saints in their enjoyment of God in glory*, dl. 3, London, W.R., 1671, 446-486.

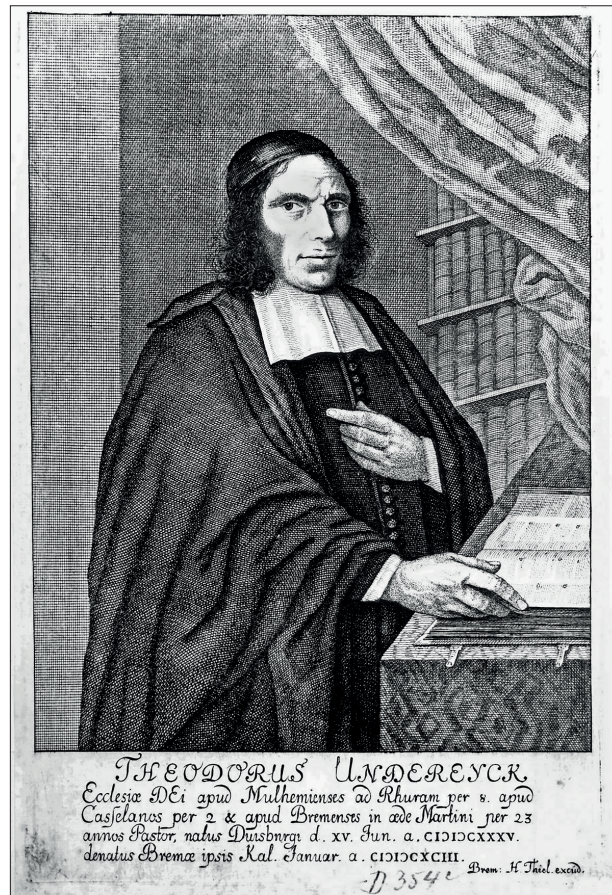
³³ Undereyck, *Christi Braut*, dl. 1, 203-232; Jürgen Moltmann, 'Geschichtstheologie und pietistisches Menschenbild bei Johann Coccejus und Theodor Undereyck', *Evangelische Theologie* 19 (1959), 343-361, daar 357.

³⁴ Van de Kamp, "auff bitte und einrahten [...]", 108.

³⁵ Van de Kamp, "auff bitte und einrahten [...]", 188-189. Zie over Baxters rechtvaardigingsleer Hans Boersma, *A hot pepper corn. Richard Baxter's doctrine of justification in its seventeenth-century context of controversy*, Zoetermeer 1993.

Anderen aansporen

De invloeden die Undereyck in zijn eigen geschriften heeft opgenomen en verwerkt, hebben een bredere uitstraling gekregen.³⁶ Vanaf 1667 verscheen een aantal Duitse vertalingen van Engelse en Nederlandse stichtelijke geschriften waaruit Undereyck in *Christi Braut* uit 1670 citeerde. Het gaat om de volgende vertalingen.³⁷ Ik vermeld daarbij tevens hoe vaak de brontekst of de Nederlandse vertaling ervan in *Christi Braut* (CB) is geciteerd (zie de tabel op de pagina's hierna).

Undereyck temidden van zijn boeken.
Kopergravure ca. 1693
(bezit Focke-Museum Bremen, inv.nr. D.0354c.).

³⁶ Zie voor deze paragraaf: Van de Kamp, “auff bitte und einrahten [...]”.

³⁷ De gegevens van alle drukken zijn in Pietas Online te vinden onder de naam van de vertalers.

auteur	korte titel	plaats
Saldenus, G.	Der Weg des Lebens	Amsterdam, variant: Kopenhagen
idem	Christliche Kinder-Schule	Bremen
idem	Die Krafft des Abendmahls	Amsterdam
Teellinck, W.	Soliloquium	Kassel
Saldenus, G.	Kurtz und deutlicher Bericht von dem Beruf des armen Sünders zu Gott	Kassel
Teellinck, W.	Das neue Jerusalem, (...) nebenst der Klage Pauli	Kassel
Baxter, R.	Die wahre Bekehrung	Kassel
Spranckhuysen, D.	Balsam für eine kranke Seele	Bremen
Guthrie, W.	Das grosse Interesse eines aufrichtigen Christen	Kassel
[diverse Engelse auteurs]	Das grosse Interesse eines gewissenhaften Kauffmans ⁴⁰	Kassel
Saldenus, G.	Leben auß dem Tode	Frankfurt a.M.
Sibbes, R.	Der Seelen Selbst-Streit	Kassel
Teellinck, W.	[Nothwendiger Vertrag, manuscript]	?
Bolton, R.	Noah göttlicher Wandel	Frankfurt a.M.
idem	Der Probir-Stein des Gewissens	Frankfurt a.M.
Baxter, R.	Eines Glaubigen letzte Arbeit auff dem Tod-Bette	Kassel
idem	Die ewige Ruhe der Heiligen	Kassel
idem	Das Hausbuch der Armen	Marburg
idem	Die Creutzigung der Welt durch das Creutz Christi	Hanau, variant. Frankfurt a.M.
idem	Das göttliche Leben	Hanau
idem	Ein Heiliger oder ein Vieh	Hanau, variant: Frankfurt a.M.
idem	Ausgesonderte Schrifftten I. Die rechte Arth und Weise, wodurch man zum (...) Frieden und Ruhe des Gewissens (...) gelangen könne.	Bremen
idem	II. Das Leben des Glaubens, oder ein Beweiß der unsichtbahen Dinge.	idem
idem	III. Ein Heiliger oder ein Heuchler.	idem
idem	IV. Der Narren Glückseligkeit, und die Gelegenheit ihres Verderbens.	idem
idem	v. Die Außkauffung der Zeit	idem

³⁸ In geen van de in deze tabel aan Erberfeld toegeschreven vertalingen wordt zijn naam (voluit) vermeld. Zie voor mijn argumenten dat Erberfeld deze werken heeft vertaald: Van de Kamp, “auff bitte und einrahten [...]”, 263.

³⁹ Op de titelpagina's van de hier aan Johann Deusing toegeschreven vertalingen staat afwisselend J.D.B. en J.D. In mijn dissertatie heb ik onderbouwd dat het om een en dezelfde persoon gaat, de Kas-

NETWERKEN ALS STIMULANS

jaar	vertaler	aantal drukken	aantal keren in CB geciteerd
1667	Erberfeld, Philipp ³⁸	2	14
1669	idem	2	0
1669	idem	1	0
1671	Deusing, Johann ³⁹	5	2
1672	Erberfeld, Philipp	1	0
1672	Deusing, Johann	2	0
1673	idem	5	0
1673	Duysing, Johannes	1	0
1674	Deusing, Johann	2	0
1674	idem	2	Bolton, Some generall directions (18).
1675	Erberfeld, Philipp	1	0
1675	Deusing, Johann	1	0
ca. 1675	Erberfeld, Philipp	n.v.t.	4
1676	Deusing, Johann	2	18
1676	idem	1	0
1683	idem	1	0
1684	idem	1	3
1684	idem	1	0
1685	idem	1	2
1685	idem	1	0
1685	idem	2	0
1697	idem	1	1
1697	idem	1	0
1697	idem	1	0
1697	idem	1	0

selse hofambtenaar Johann Deusing (ca. 1639-ca. 1697), zie Van de Kamp, “‘auff bitte und einrahten [...]’”, 89, n. 507. Johannes Wallmann heeft dit bestreden in ‘Warnung vor einem Phantom. Zu der These von den zwei Übersetzern Johannes Deusing’, *Pietismus und Neuzeit* 38 (2012), 241-256. In de nog te verschijnen handelsversie van mijn proefschrift weerleg ik deze visie.

⁴⁰ Dit betreft een compilatie van Engelse bronnen.

Dat deze vertalers door *Christi Braut* of rechtstreeks door Undereyck ertoe zijn aanzet om deze boeken te vertalen – hoewel ook anderen een rol kunnen hebben gespeeld – wordt aannemelijk door diverse indicaties. In de eerste plaats verschenen de vertalingen rond de tijd dat *Christi Braut* verscheen.⁴¹ In de tweede plaats kenden de vertalers Undereyck waarschijnlijk: Duysing (1644-1673) was Undereycks collega te Bremen, Deusing (ca. 1639-ca. 1697) werkte aan het hof in Hessen-Kassel en van Erberfeld (1639-1709) is bekend dat hij schriftelijk contact met Undereyck heeft gehad.

In de derde plaats zijn er in het voorwerk van sommige vertalingen indicaties van een verbinding met Undereyck. Zo begint de dedicatie van Teellincks *Soliloquium*, door Deusing vertaald, met een citaat dat als motto op de titelpagina van *Christi Braut* prijkt:

Undereyck, *Christi Braut*

“Perkins Tom.1 über die 1.Epist. Joh. Es ist der allergrösst Gewissens-Fall, der jemahls kan fürgestellt werden, woran der Mensch erkennen sol, daß er ein Kind Gottes sey”⁴²

Teellinck, *Soliloquium*, 1671

Es seynd nachdenckliche, und zum theil erschreckliche doch wahrhafftige Worte, welche der Geistreiche Englische Prediger Perscins in seinem ersten Buch uber die erste Epistel Johannis schreibet: Daß es nemlich der allergrösste gewissens Punct sey, der jemahls könne fürgestellt werden, woran der Mensch erkennen soll, daß er ein Kind Gottes sey.⁴³

Een extra aanwijzing is dat Deusing de vertaling aan Undereycks gemeente in Bremen opdroeg.

Conclusie

Vermoedelijk is Undereyck in de kringen van Voetius, Van Lodenstein en Van den Bogaert te Utrecht met puriteinse en piëtistische geschriften in aanraking gekomen, zoals van William Ames en Willem Teellinck. Tijdens zijn reis naar Engeland zal zijn kennismaking met puriteinse geschriften zich hebben verdiept. In Frankrijk zal hij de geschriften van Marlorat en anderen hebben leren kennen. Undereyck citeerde vele Engelse, Franse en Nederlandse geschriften. De werken van de door hem zeer gewaardeerde Baxter heeft hij wellicht via Henricus van Rhenen leren kennen.

Uit de geschriften van de genoemde auteurs en van anderen heeft Undereyck in zijn eerste werk, *Christi Braut*, overvloedig geciteerd. Undereyck gaf zelf aan dat hij hiermee aanvankelijk een stichtelijk doel had, maar later een apologetische intentie. Wellicht kunnen we hieruit afleiden dat hij een groter repertoire aan handgeschreven citaten ter beschikking had waaruit hij kon putten.

De citaten uit *Christi Braut* heeft Undereyck later verwerkt in zijn andere geschriften, meestal zonder daarbij de namen van de auteurs te noemen. In sommige gevallen zijn de opvattingen die hij in deze boeken ventileert, te herleiden tot de bronnen, namelijk wanneer het om opvattingen gaat waarmee een auteur zich van anderen onderscheidde, zoals bij bepaalde opvattingen van Baxter. Dit laatste is echter lang

⁴¹ Enkele van Erberfelds vertalingen zijn al voor 1670, het verschijningsjaar van *Christi Braut*, verschenen. Het is echter mogelijk dat Erberfeld (een gedeelte van) dit werk in handschrift kende of dat Undereyck hem op Saldenus' werk heeft geattendeerd.

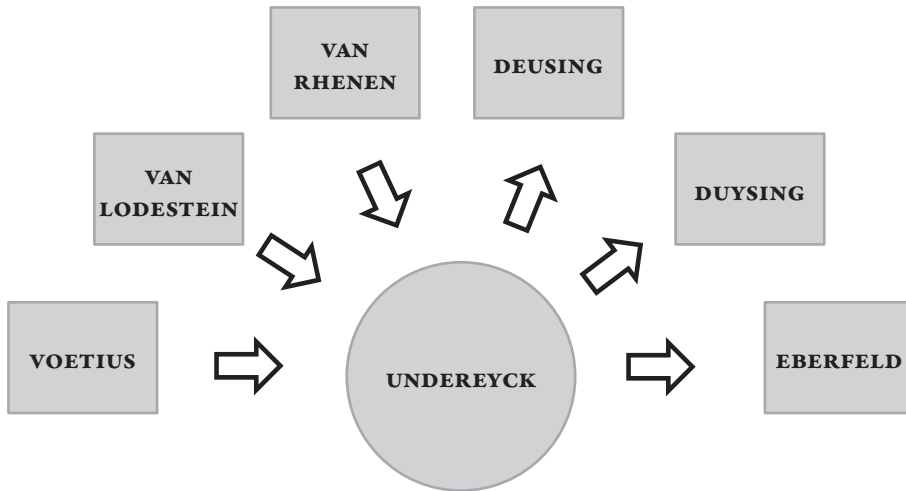
⁴² Undereyck, *Christi Braut*, [](1r).

⁴³ Teellinck, *Soliloquium*, Kassel, Salomon Schadewitz, Elias Francke, 1671, b6r.

niet altijd het geval. Daarom is voorzichtigheid geboden bij pogingen om bepaalde opvattingen te herleiden tot hun bronnen.

Met zijn manier van schrijven is Undereyck vermoedelijk de destijds gebruikelijke schrijfprocédé gevolgd: eerst heeft hij fragmenten geordend, vervolgens heeft hij zelf geformuleerd.

Undereyck verwerkte de opvattingen van autoriteiten op een kritische wijze. Zijn theologische opvattingen – onder andere wat betreft zijn definitie van het geloof – verdienen verdere analyse en vergelijking met andere theologen. De citaten van zijn lectuur in *Christi Braut* hadden een bredere uitstraling doordat personen uit Undereycks netwerk geschriften van de geciteerde auteurs hebben vertaald. Het initiatief daartoe kan van henzelf uitgegaan zijn, nadat zij *Christi Braut* hebben gelezen. Nog waarschijnlijker is het dat de ijverige en strategische Undereyck hen tot vertalen heeft aangezet. Op die manier vormde zich rond Undereyck een tekstgemeenschap, zoals die zich ook al rond Voetius en Van Lodenstein gevormd had. Het onderstaande schema geeft hiervan een reconstructie weer.

Undereyck en zijn netwerk

Undereyck werd door zijn netwerk aangespoord tot een geïntegreerde lees- en schrijfpraktijk en zelf bevorderde hij deze wijze van lezen, vertalen en schrijven binnen zijn eigen netwerk. Verder onderzoek is nodig om na te gaan in welke mate en op welke wijze netwerken in de vroegmoderne tijd deze rol vervulden. De vele publicaties van Op 't Hof waarin vertalers, schrijvers, hun contacten als ook citaten en parafrases aan de orde komen, bieden hiervoor uitstekend onderzoeksmateriaal.

Summary

Early modern European networks could stimulate ways of dealing with texts, in which reading, translating, and writing were interwoven. This is shown in the case of the German Reformed minister Theodor Undereyck (1635-1693) and his personal networks. He likely

wrote handwritten compilations with fragments from devotional writings during his studies, which he later incorporated and digested into his works. His first work, *Christi Braut* (1670), is a compilation of quotes that he later digested into his other works. In addition, he probably enlisted persons from his network to translate those works from which he had quoted.